

BEDEMI EPETIONA — STOBREČ KOD SPLITA

Kroz trgovačku aktivnost i emigrantske pohode Grci su upoznali naše more daleko prije osnivanja kolonija na Jadranu. Iz opisa naše obale kod grčkih logografa proizlazi, da su ti opisi dani prema iskustvima pomoraca i kontaktima s tim krajevima¹. Konačno nam vrlo rano prisustvo grčkog importa te pretpostavke i potvrđuje.²

Upravo su ova prva poznavanja raščlanjene naše obale sa nizom dobrih luka i plodnim zaleđem pobudila interes za posjedovanjem tih krajeva, koji su u oskudici ekonomskih mogućnosti na tlu matične Grčke mogli pružiti kolonistima dobre uvjete života, pogotovo siromašnijim slojevima, a i onima što su iz avanturističkih pobuda tražili novu domovinu.

Issa kao najjača grčka naseobina na Jadranu svoju je aktivnost u vojno trgovačkom smislu razvila također uz relativno skućeno vlastito ekonomsko zaleđe. Iz sadržaja na primjer lumbardške psefizme³ zaključujemo, da je dodjeljivanje zemljišta kolonistima, kako u Lumbardi tako vjerojatno i u Issi i drugim kolonijama, bilo vrlo racionalno i ograničeno. Prirastom stanovništva nedostajalo je raspoloživog obradivog tla i posve je razumljivo da se isejska država željela proširiti na kopno i to ne samo iz ekonomskih razloga. Bilo je tu i drugih interesa koji su podržavali strateške poteze spram političko ekonomske prevlasti Delmata na kopnu.⁴

¹ G. NOVAK, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU 322, Zagreb 1961, 145 f; P. LISIČAR, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, I Greci in Adriatico, Studi Romagnoli XIII, Faenza 1962, 40 f; M. SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 54 f; R. KATAČIĆ, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja knj. 5, Sarajevo 1970, 71 ff.

² M. NIKOLANCI, Arhajski import u Dalmaciji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII Split 1973, 106 f. Rane nalaze korintskog importa u Visu, Blatu na Korčuli, Solinu i Zadru (prva polovica VI stoljeća) navodi P. LISIČAR, Cenni sulla ceramica antica, Archaeologia Jugoslavica XIV, Beograd 1973, 3 ff.

³ J. BRUNŠMID, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898, 3 f; P. LISIČAR, Crna Korkira, 107 f; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Nekoliko novih ulomaka grčkog natpisa iz Lumbarde, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu III s. 4, Zagreb 1970, 31 f.

⁴ M. ZANINOVIĆ, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 4, Sarajevo 1966; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, I Greci in Adriatico, 54 f.

Proučavajući položaj antičkog Epetiona, jedne od dvije kolonije,⁵ koje je Issa negdje u III stoljeću pr.n.e upravo iz spomenutih razloga podigla na delmatskom teritoriju, potvrđuju nam se nepisani zahtjevi i pravila u odabiranju lokacija grčkih naselja općenito.

Strme padine Kozjaka i Mosora zaštićuju poput visokih kulisa plodne ravnice kaštelanskih i solinskih polja. Ovuda je preko Klisa prolazio put kojim je grčka roba direktnim ili posredničkim putovima dolazila u ilirsko zaleđe iz obližnjih luka.⁶ Prostrani je kaštelanski zaljev a pogotovo luka samoga Stobreča pružala vrlo dobre uvjete za manevar brodova po svakom vremenu.⁷ Tu je bilo i izobilje slatke vode, dobrodošle ne samo pomorcima, nego se izvorima moglo natapati i polja.

Nije dakle slučajnost da su se viški kolonisti u toku ekspanzije na priobalje orijentirali na Trogir i Stobreč, znači na krajne istočne i krajne zapadne površine plodnog područja, koje je u svom centralnom dijelu bilo već zaposjednuto od strane autohtonog, delmatskog stanovništva. Da tome nije bilo tako, Issa bi bila vjerojatno svoje interese usmjerila na taj središnji dio uz rijeku Jadro već prije osnivanja spomenutih kolonija na njegovoj periferiji.⁸ Kakovo je bilo prvobitno stanje na lokaciji kasnije rimske Salone, gdje se поближе nalazila najstarija jezgra i tko su bili osnivači emporija uz Jadro pitanja su oko kojih se arheolozi još uvijek trude, nastojeći poduprijeti već ranije donesene pretpostavke konkretnim arheološkim potvrdama.⁹

⁵ Prema Polibiju, 32, 9, 2; 32, 18 i Strabonu, (Geograph.) VII, 5, 5, usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, I Greci in Adriatico 48 f., Issa osnuje na obali naselje Tragurion i Epetion, po svoj prilici negdje u 3. st. pr. n.e. Raniji istraživači stavljali su osnutak tih kolonija u 4—3 st. usp. F. BULIĆ, Ritrovamenti di mura antiche greco-illiriche a Trau, Bull. dalm. XX, Split 1897, 136—137 f.; L. JELIĆ, Critice o najranijoj povijesti Spljeta, Viestnik Hrv. arh. društva, Split 1896—1897, 30 f.

⁶ O nalazima grčkog importa u zaleđu Solina (Okolica Sinja i Drniša) usp. B. GABRIČEVIĆ, Antička Issa, Urbs, Split 1958, 109 f., bilj. 10.

⁷ Luka je Stobreča s obzirom na najpovoljnije uvjete manevra i sidrenja jedrilica bila predviđena već 1973. godine za lokaciju turističke marine. Nesumnjivo je od značenja i riječna struja (Zrnovnica) koja pročišćuje luku a ujedno podržava isplavljenje brodova.

⁸ Taj se interes realizirao tek kasnije kao što zaključujemo iz teksta natpisa, kojim se uvajava isejski posjed u Saloni, od strane Rimljana, usp. G. NOVAK, Isejska i rimska Salona, Rad JAZU br. 270, Zagreb 1948, 14 f. Prema Novaku, taj je posjed postojao još 56. g. pr. n. e. G. NOVAK, Issa i sejska država, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. br. 55, Split 1953, 46 f.; P. LISIČAR, Crna Korkira 22,107 ff. M. SUIĆ, Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zaljevu za rimske vladavine, Diadora 1, Zadar 1960, 153 f.

⁹ Salona je prema Strabonu bila delmatski emporij, usp. M. SUIĆ, Antički grad, 87 f. Najraniju jezgru predrimске Salone smješta Rendić istočno od grada, D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. 52, (1935—1949), Split 1950, 32 f.; M. ZANINOVIĆ, Ilirsko pleme, Delmati, 153 f., stavlja autohtoni centar u područje Klisa, dok se centar grčke Salone pretpostavlja u središtu kasnijeg rimskog grada, usp. E. DYGGVE, Recherches à Salone I, Copenhague, 1928; isti, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, 5 f. Grčku luku u Solinu lociraju južno od bedema via muniti LEHMAN — HARTLEBEN, Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres und der adriatischen Küste, Clio, Beiheft, XIV, Leipzig 1923, 280 f. Rendić se međutim s oprezom ograđuje na pretpostavku Salone kao grčkog grada, ističući njen ilirski i kasnije rimski karakter, usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, Opuscula archaeologica IV, Zagreb 1959, 8 f.

Na poluotoku Vranjic¹⁰ u solinskom zaljevu moglo se naći mjesta za naselje manje grupe stanovnika, koji su željeli biti zaštićeni morem. I položaj same Salone bio je u antičko doba prikladniji za obranu nego što nam današnja topografska situacija pokazuje. S istočne je naime strane, uz današnje ušće Jadra postojao dubok zaljev koji je rijeka kroz stoljeća, dva, zamuljila a umjetnik se nasipavanjima dobio dodatni, za proširenje grada u kasnoj antici itekako potreban prostor.¹¹ Usprkos svim tim topografskim nejasnoćama u današnjoj situaciji salonitanskog gradskog prostora, prisustvo je Delmata ipak potvrđeno, prvenstveno ugovorom o savezništvu kojim se osigurava kopneni put između isejskih naseobina Traguriona i Epetiona.¹²

Naselje Stobreč ili antički Epetion podudara se sa lokacijom luke »port. epetius« u Tabuli Peutingeriana što upućuje na važnu luku još u rimsko doba.¹³ Krajem 6. ili početkom 7. stolj. n.e. još se spominje kod Ravennata kao Epitio, i to u redu gradova Dalmacije. Time je raspon antičkog naselja na tlu Stobreča potvrđen barem kroz devet stoljeća, uz pretpostavku, da je grčka kolonija osnovana tokom 3. stolj. kao što se pretpostavlja na temelju historijskih zbiivanja unutar matične kolonije Isse. Već spomenuti Polibijev navod detaljnije je obrađen u djelima G. Novaka¹⁴ koji je mišljenja, da je Issa osnovala priobalne kolonije nakon g. 230. pr.n.e. Ako uzmemo u obzir Diodorov podatak o osnivanju Isse oko 390. godine pr. n.e.¹⁵ dobijemo raspon od 150 godina unutar

¹⁰ O nalazima s Vranjica usp. F. BULIĆ, Vjesnik za arh. i hist. dalm. XLIX, Split 1927, 114 f.

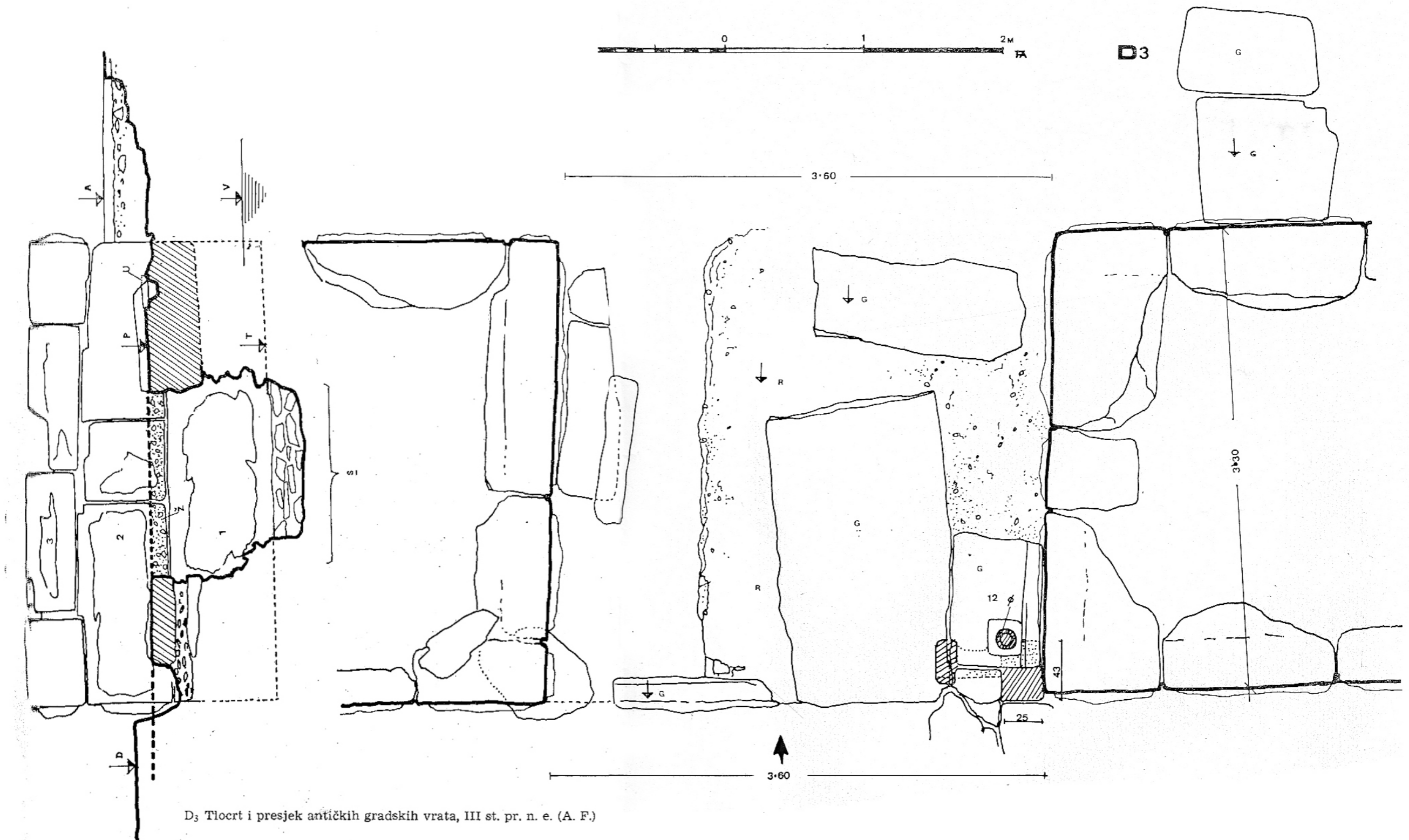
¹¹ Dyggve zaključuje, da je zapadni rukav rijeke Jadro u rimsko doba prolazio kroz »urbs nova« i ispod »pet mostova« skretao spram juga, usp. D. RENDIĆ — MIOČEVIĆ, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale, 19 f i E. DYGGVE, Neue Untersuchungen bezüglich des Überganges über den Jaderfluss bei Salona, Šišićev zbornik, 564 f.

¹² D. RENDIĆ — MIOČEVIĆ, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale 32 f.

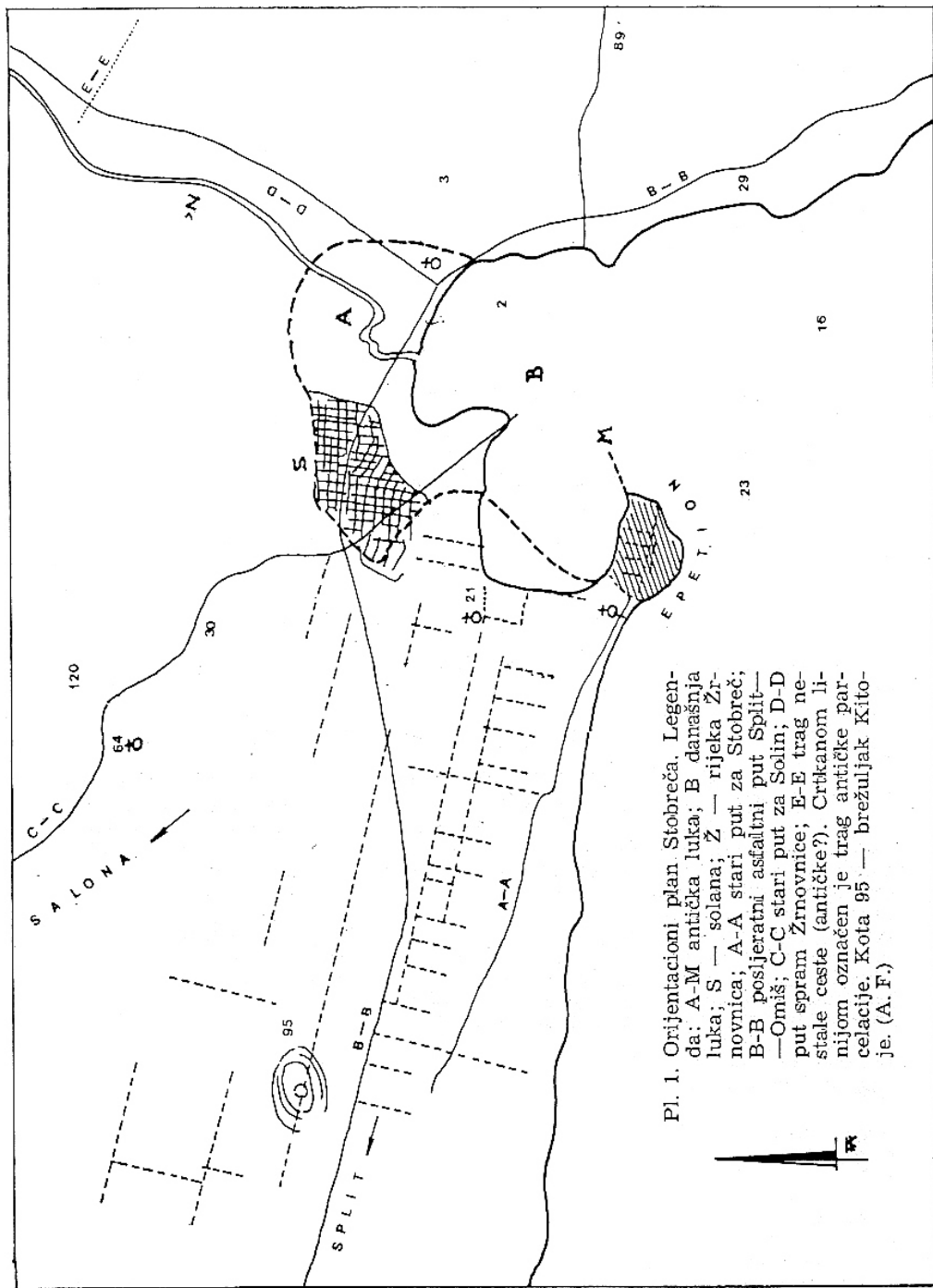
¹³ Ako uzmemo u obzir, da je Peutingeriana izrađena na temelju podataka iz 3. st. n. e. znači da je sada rimski Epetium u to doba još postojao, barem kao luka koja zavrijeđuje da je se spominje. Krajem 6. ili početkom 7. stolj. još se spominje kod Ravennata IV, 16, usp. M. SUIĆ, Antički grad 304 f. Prema Suiću, o. c. 34 f, Epetium nije postao oppidum civium romanorum, kao Tragurium, nego je bio u rimsko doba središte prefektore salonitanskog agera, poput Farusa, usp. i J. J. WILKES, Dalmatia, London 1969, 227 f. (The settlement was entirely enclosed within the Salona centuriation while two magistrates (III viri) and a decurion of Salona confirm that it, like Tragurium was a village on the territory of Salona, probably administered by a prefect, appointed from the city council at Salona. Usp. CIL III 14230 gdje se spominje praefectura. No Wilkes ga poistovjećuje i sa Troglitrom, ma da Plinije ubraja Trogir u naselje rimskih građana — Tragurium civium romanorum, usp. Plin. N. h. III 141. Epetij se kod Plinija ne javlja, nego samo Epetini, pripadajući salonitanskom konventu Plin. N. h. III, 142.

¹⁴ G. NOVAK, Vis, Zagreb 1961, 26 f; isti, Issa i Isejska država, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. LIV, Split 1952, 19 f. Novak pretpostavlja, da je Issa osnovala te gradove nakon g. 230 (o. c. 19 f), jer se 229. g. već spominje napad Delmata na Tragurion i Epetion. Stariji autori: E. BULIĆ, Ritrovamenti di mura antiche greco — illiriche a Trau 136 f i L. JELIĆ, Crtice o najranijoj povijesti Spljeta 36 f, kao i M. ABRA-MIĆ, Zapadna nekropola antičke Salone, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. LII, 1935 — 1949, Split 1950, 10 f. donose datiranja bedema više prema sličnosti u gradnji nego na temeljima historijskih zbiivanja.

¹⁵ G. ZIPPEL, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877, 23 f. S takovom se datacijom slaže i B. GABRIČEVIĆ, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, Vjesnik za arheologiju i hist. dalm. LXVIII, Split 1966, 151 f.

D₃ Tlocrt i presjek antičkih gradskih vrata, III st. pr. n. e. (A. F.)

Pl. 1. Orijentacioni plan Stobreča. Legenda: A-M antička luka; B današnja luka; S — solana; Ž — rijeka Zrmanjica; A-A stari put za Stobreč; B-B poslijeratni asfaltni put Split—Omš; C-C stari put za Solin; D-D put spram Zrnovnice; E-E trag nestale ceste (antičke?). Crtkanom linijom označen je trag antičke parcelacije. Kota 95 — brežuljak Kitoje. (A. F.)

kojeg se teoretski osnivanje priobalnih kolonija moglo smjestiti. U Pseudo Skilakovom se periplu međutim, ne spominju ni Tragurion ni Epetion, uz već postojeću Issu, Faros i Knidsku koloniju na Korčuli,¹⁶ jer onda još nisu ni postojali. Danas se općenito prihvaća mišljenje, da su i Tragurion i Epetion osnovani negdje u rasponu 3. stolj. pr.n.e.¹⁷

Uža lokacija Stobreča, isejske kolonije Epetiona, čije smo šire geografske i povijesne okvire dali u prethodnom tekstu, nalazi se na poluotočiću što sa jugozapadne strane zatvara stobrečku luku (Pl. 1).

Mjesto za naselje odnosno grčku koloniju odabrano je na krajnjem proširenom dijelu tog poluotoka tako da su bedemi zapravo pratili liniju obale, samo je sa zapadne strane gdje se poluotok spaja sa kopnom bedem bio trasiran poprijeko, zatvarajući prsten zidina negdje na liniji kuće Bartol (Pl. 2). Kod građnje temelja spomenute kuće, jedne od posljednjih zapadnih kuća gradskog kompleksa Stobreča bili su pronađeni veliki obrađeni kameni blokovi, prema navodu vlasnika poput onih u vidljivom bedemu ispred zgrade samoposluge na obali.

Gradsko je područje stjenovito i strmo, pada spram sjevera a s južne, prema pućini okrenute strane je nepristupačno. Tu se hridi ruše strmo u more ostavljajući dojam neosvojivog grada. Obala je luke, međutim, blaga i pjeskovita i tu su se brodovi mogli bez poteškoća izvlačiti na kopno, za potrebe popravka ili zimovanja. U dnu luke se nalazi ušće rijeke Žrnovnice, danas već zamuljeno i zasipavano. Iz avionskog snimka (T. 1) a i prema katastarskom planu možemo pratiti deformacije tla u tom dijelu zaljeva i raniju konfiguraciju odnosno konturu obale koja je pratila zaljev daleko većih površina, u daljinu od preko pedeset metara u smjeru spram Mosora, računajući od današnje obale i obalnog puta. Takozvani Suhi most u tim močvarnim površinama građen 1811. godine, upućuje i na raniju cestu (svakako post antičkog doba) koja je ovuda prolazila, a danas joj nema ni traga. Sav je teren naime umjetno isušivan i korišten za poljoprivredu. Smjer parcelacije na tom području, nazvanom Velike livade, ne podudara se s otklonom centurijacije, koja je i u okolici Stobreča vrlo dobro sačuvana. I taj podatak nam potvrđuje, da se tu još u antičko doba prostirao morski zaljev. Proces zamuljivanja luke vjerojatno je nastupio istovremeno s osiromašenjem šuma na morskim padinama, kao što često biva u priobalnom području.

Ista je sudbina zatekla i solinsku luku¹⁸ koja se danas prostire još jedino uz ravnu priobalnu liniju. I tu je na površinama nekadašnje luke postojeća parcelacija odraz kasnijih izmjera, koje se nisu u potpunosti uklapale u raster

¹⁶ Pseudo Skilaks donosi podatke o našoj obali sredinom 4. stolj. pr. n. e. M. SUIĆ, *Antički grad*, 13 f.

¹⁷ O osnivanju kolonija uz našu obalu D. RENDIĆ — MIOČEVIĆ, *I Greci in Adriatico, passim*; isti, *Iónios »tò genos Illyrios« i novci grčko-rimskih kovnica na Jadrani, Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970, 347 f.; isti, *Isejska naseobina u Lumbardi (Korčula) u svjetlu novih istraživanja*, *Vjesnik za arheol. i hist. dalm.* LXVIII, Split 1966, 133 f.; B. GABRIČEVIĆ, *Antička Issa, Urbs*, Split 1958, 107 f.; isti, *Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana*, *Vjesnika za arheol. i hist. dalm.* LXVIII, Split 1966, 147 f. i bilj. 14 o. dj.

¹⁸ Usp. bilj. 11 o. dj.

centurijacije. I inače je zemljišna podjela između Solina i Stobreča,¹⁹ izvedena već u antičko doba, vjerojatno odraz dvostruke, uzastopne parcelacije. Primjećuje se naime otklon od nekoliko stupnjeva između puteva koji prate parcele centurijacije, i imamo dojam da se radi o dvostrukoj zemljišnopodjelnoj mreži, koje neovisno jedna od druge prekrivaju tlo između Solina i Stobreča. Do toga je mogla dovesti jedino radikalna izmjena vlasnika.

Uz pitanje centurijacije nadovezujemo još jedan vrlo interesantan podatak. U polju iza Stobreča, u smjeru Splita nalazi se brežuljak nazvan Kitoje (Pl. 1, kota 95). Vrlo je uočljiv kako u avionskom snimku tako i u panorami i upravo je taj brežuljak poslužio kao vizirna točka antičkim mjernicama. Linija centurijacije prelazi upravo preko samog vrha brežuljka u smjeru spram stobrečke luke, a javni put južno uz brežuljak u smjeru od luke spram Splita (ili Solina) u dobrom je dijelu trase paralelan s tom linijom (Pl. 1).

Pitanje solana koje se u avionskom snimku očitavaju u dnu stobrečke luke povlači za sobom mogućnost tradicije ove djelatnosti i u antičko doba.

Okolni lokaliteti su možda također imali izvjesnog udjela u formiranju Epetiona. Navodimo gradinu Mutogras koja se uzdiže neposredno uz obalu, nedaleko Stobreča u smjeru spram Omiša. Na toj je gradini navodno pronađena apulska keramika a velike kamene gomile na južnim padinama spram mora te ostaci suhozidnih nastamba²⁰ govore u prilog prethistorijske, delmatske gradine. Padine gradine su vrlo strme, pogotovo južna strana, koja je prije izgradnje autoputa graničila s morem. Sa zapadne se strane proteže duboki usjek dok je teren prema obroncima Mosora lakše dostupan. Naselje skromnijih razmjera bilo je formirano na strmim terasama, na kojima se naziru već spomenuti ostaci kuća nepravilno četvrtastog tlocrta, dimenzija 2,5 × 4 metra u prosjeku. Uglovi zida su zaobljeni, gradnja je izvedena u suhozidu od ovećih neobrađenih kamena. Ti se objekti naziru na posljednje tri terase spram vrha, koji svršava skromnim platojem, odakle se pruža jedinstveni pogled, od vrhova Mosora do Rata uz obalu, na cijeli Brač do Splita i još dalje spram Trogira. Na gradina nije smještena uz pogodnu luku a to za delmatske stanovnike i nije bilo od tolikog značenja.

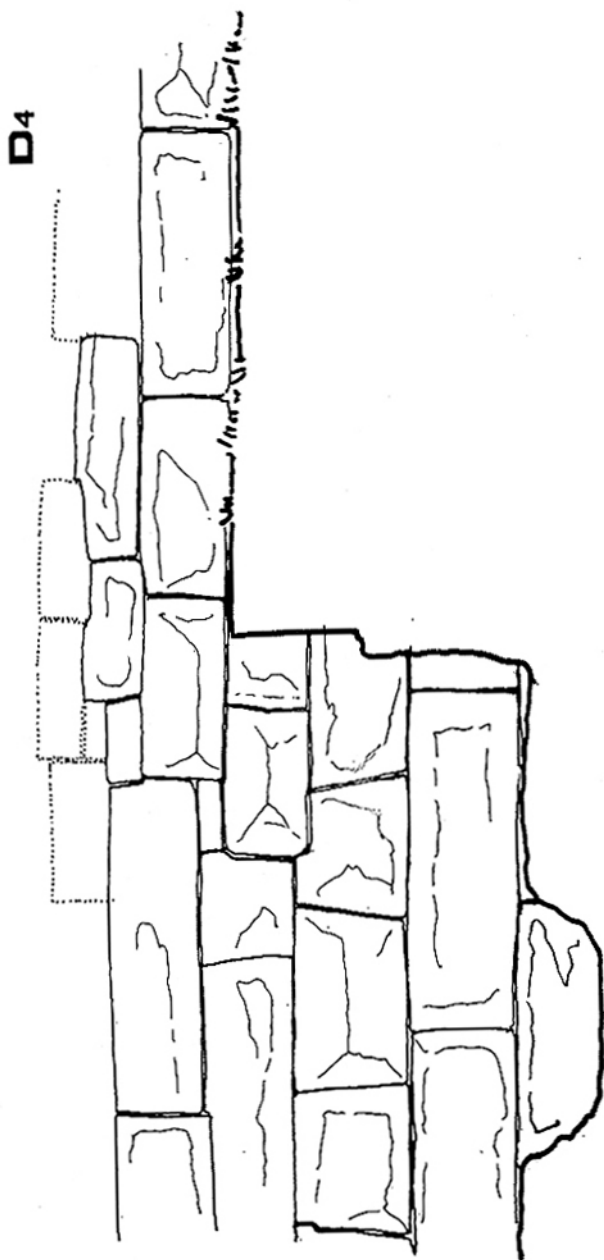
Važni su nam površinski nalazi ulomaka amfora i pitosa (uz naravno, prethistorijsku keramiku). Sasma pri vrhu pronađen je i kasnoantički krovni crijep. Sveukupne moguće koriste površine te gradine dosta su skućene, mada lokalitet iz daljine impozantno djeluje. Po svoj prilici je ovom gradinom bio kontroliran priobalni put iz Stobreča spram Omiša ali još je važniji bio njezin položaj u odnosu na plovni Brački kanal.

Grčko naselje u Stobreču (Pl. 2), sagledano iz tih okolnih uvjeta, nije baš imalo sigurno zaleđe te mu je dobra obrana zidinama pružala jedinu sigurnost. U sistematskoj studiji ranoantičkih fortifikacija na tlu Ilirika kojom je autor obuhvatio većinu značajnijih lokaliteta duž našu obalu pristupilo se sondažnom istraživanju i uz stobrečke bedeme,²¹ prvenstveno u potrazi za podacima, na temelju kojih bi se gradnja gradskih zidina mogla preciznije odrediti.

¹⁹ R. CHEVALLIER, La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmatia, *Bollettino di geodesia e scienze affini* 16, 1952, 162 f.; J. BRADFORD, *Ancient Landscapes (Studies in Field archaeology)*, London 1957; M. SUIC, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *Zbornik Instituta za hist. nauke, Filozofski fak. u Zagrebu I, Zadar 1955*, 1 f.; isti, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 98 f.

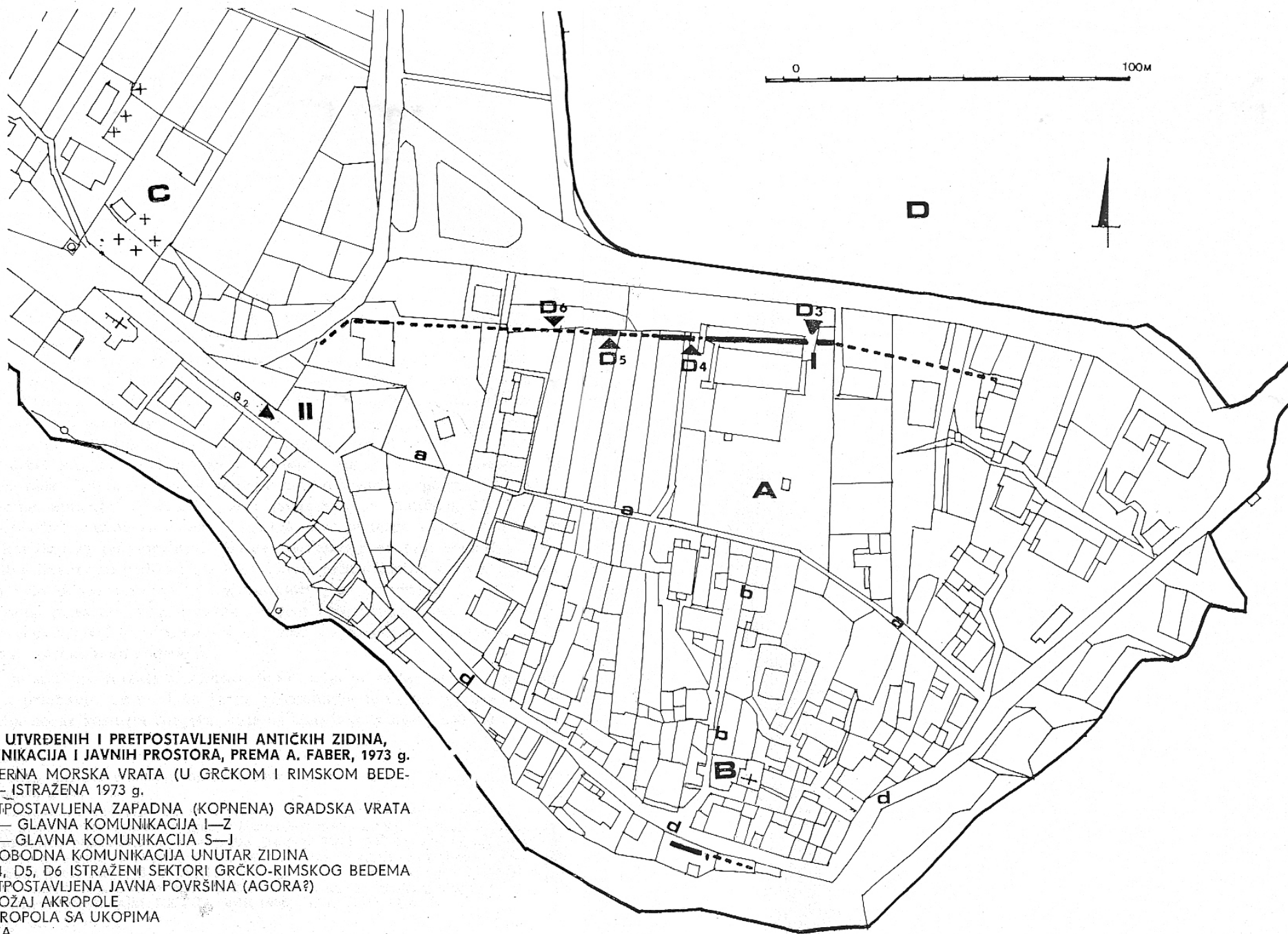
²⁰ Reambulacija autora prilikom iskopavanja u Stobreču 1973. g.

²¹ U ekipi tadašnjeg Arheološkog instituta iz Zagreba sudjelovali su uz autora i arheolozi Aleksandar Durman, Silko Štefančić i Jasna Košuta.

D₄ Struktura plašta bedema — unutrašnje lice spram grada. (A. F.)

Pl. 2. Plan Stobreča — gradski bedemi i položaj istraženih sonda. (A. F.)

SKICA UTVRĐENIH I PRETPOSTAVLJENIH ANTIČKIH ZIDINA,
KOMUNIKACIJA I JAVNIH PROSTORA, PREMA A. FABER, 1973 g.
I SJEVERNA MORSKA VRATA (U GRČKOM I RIMSKOM BEDE-
MU) — ISTRAŽENA 1973 g.

II PRETPOSTAVLJENA ZAPADNA (KOPNENA) GRADSKA VRATA

a-a-a — GLAVNA KOMUNIKACIJA I—Z

b-b-b — GLAVNA KOMUNIKACIJA S—J

d-d-d OBODNA KOMUNIKACIJA UNUTAR ZIDINA

D3, D4, D5, D6 ISTRAŽENI SEKTORI GRČKO-RIMSKOG BEDEMA

A PRETPOSTAVLJENA JAVNA POVRŠINA (AGORA?)

B POLOŽAJ AKROPOLE

C NEKROPOLA SA UKOPIMA

D LUKA

PREMA PODLOZI ZAVODA ZA IZMJERU ZEMLJIŠTA SPLIT 1964 g.

Sve do poslijeratnih godina se uz sjevernu obalu naselja pružao oko dva metra visoki suhozid, u čijim su se temeljima pratile originalne konstrukcije bedema grčkog Epetiona (L. Jelić i M. Abramić datirali su ove bedeme u 4.—3. stoljeće, komparacijom sa bedemima Isse, Trogira). Kako ovakav pristup razmatranju ne može biti pouzdan, jer se neke građevne tehnike primijenjuju u rasponu od više stoljeća, pogotovo u antičkoj građbenoj djelatnosti, oslanjamo se, uz analizu gradnje i na popratni arheološki materijal, prvenstveno na onaj u temeljnim slojevima građevina.

Sondažni otkopi uz bedeme određeni su na mjestima, gdje se linija zidina mogla pratiti na temelju kasnijih suhozidnih konstrukcija, koje podržavaju viši teren s unutarnje strane grada. Ta je razlika u nivou prilična i iznosi na mjestima 1,5 do 2 metra. Kako je čitavi kompleks naselja skošen u smjeru spram mora odnosno spram luke, oborinama se slijevao i mulj i građevni gruh, te zastajao uz zidine, gdje se i taložio. Kod ovakve situacije u stratigrafiji moramo imati na umu, da se raniji arheološki materijal može ponovo pojaviti u višim slojevima, ukoliko je uzastopce bio inspiran sa više ležećih terasa naselja. Obrnutim se redoslijedom međutim stratigrafija ne poremećuje, ukoliko se uz zidine ne vrše prekopanja i gradnje.

Ispred zgrade samoposluge u središnjem, priobalnom dijelu staroga Stobreča bile su očuvane, kako je već spomenuto, originalne zidine grčke kolonije i Abramić i Jelić su ih kao takve i opisali i objavili.²² Prilikom gradnje samoposluge ti su bedemi bili od strane graditelja srušeni a teren iznivaliran i služba zaštite spomenika kulture je morala uložiti dosta truda, da se bedem rekonstruirao, ovoga puta nažalost već u poremećenom redoslijedu kamenih blokova.

Bedem je naime, poput ostalih ranoantičkih fortifikacija²³ učvršćen na vanjskoj fasadi oblogom od obrađenih kamenih blokova, koji na mjestima dostižu i 1,40 metara u duljinu (D₄), dok se visina blokova odnosno redova smanjuje od temelja prema vrhu. Najdublji blokovi sasna pri dnu bedema visoki su oko 55 centimetara, a na visini od 1,5 metra, koliko je iznosila najbolje očuvana dionica zidina, visina je blokova iznosila 30 centimetara. Ovakova se redukcija formata kamena primijećuje i kod ostalih ranoantičkih bedema duž našu obalu. Unutarnje lice zida, spram grada, obloženo je relativno podjednanim blokovima, ma da na većini ranoantičkih bedema primijećujemo, da kamen s unutarje strane bedema nije tako velikog formata. Ispuna (jezgra) bedema je od nabijene ilovače, što nas upravo začuđuje, uz tako solidno izvedenu vanjsku oblogu, ali u toku istraživanja smo se uvjerali, da je takav zid daleko teže propati nego bedem izveden sa kamenom jezgrom.

²² M. ABRAMIĆ, Zapadna nekropola antikne Salone, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. LII, Split 1935 — 1949, 11 f.; L. JELIĆ, Crtnice o najstarijoj povijesti Splugeta (II Cesta iz Epetija u Ad Dianam i spomenici duž nje, Vjesnik Hrv. arheol. društva n. s. II 1896—1897, Split 1897, 36 f. Jelić ovdje navodi još jedan interesantan podatak koji se odnosi na Trogir: »Način zidanja bedema u Stobreču odgovara onome starogrčkih zidina u Starom gradu i ostancima po svoj prilici starogrčkih mira u Trogiru, što se vide pod kulom spram mosta za Čiovo«. Danas naime takove konstrukcije koliko nam je iz uvida poznato, na tom mjestu ne postoje više, ali su uočene u temeljnom sloju zida, na početku ulice koja vodi spram katedrale, i to na lijevoj strani ulice. Očito se tu nalazila gradska kula koja je branila glavni ulaz u grčki Tragurion. usp. A. FABER, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, 240 f, sl. 6b.

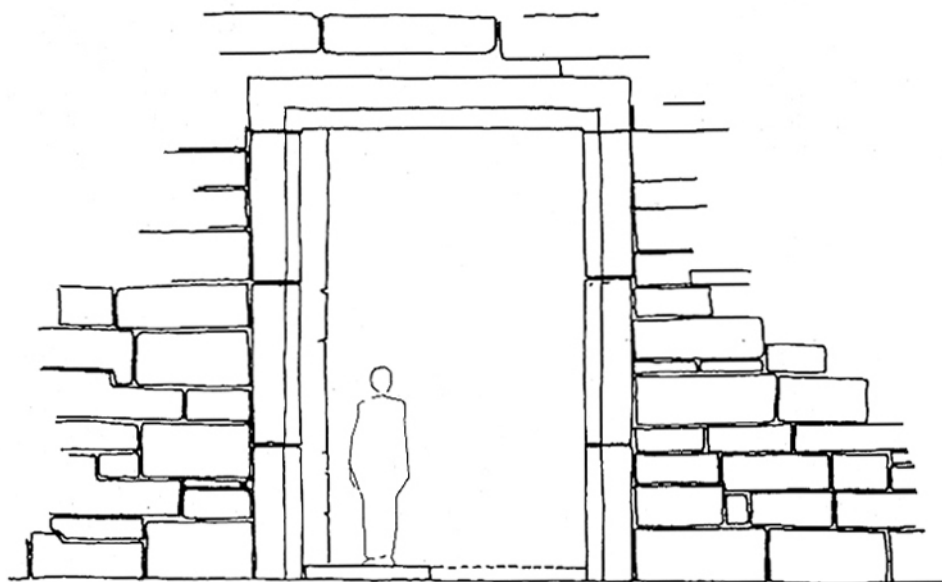
²³ A. FABER, o. c. 227 f.

Ukupna širina bedema u Stobreču iznosi 3,30 do 3,20 metara što je provjerenjeno na nekoliko mjesta uz sjeverni bedem.

S unutarnje, gradske strane bedema pratili smo u profilu već spomenute slojeve taložene gline s popratnim nalazima keramike, kosti školjaka, crijepa i građevnog šuta. Sve do nivoa temelja pratila se ranoantička keramika (amfore apulske proizvodnje od svijetlo sivo zelene gline i one blijedo žutih tonova) (Tb 5) te mnoštvo ulomaka gnathia keramike viškoga tipa a pojedini ulomci pripadaju vazama antičke proizvodnje (T₂, T₃).

Nema međutim, barem za sada ulomaka koji bi pripadali crnofigurnim vazama ili drugom importu, starijem od III st. pr.n.e. Također i materijal dobiven iz slojeva ispod temelja bedema, a koji je bitan za datiranje ne siže u ovo starije razdoblje (T₂, - 1, 2, 5). Ne možemo se međutim opredijeliti za nalaze prehistorijske keramike domaće proizvodnje, koja se nalazila također u dubokim slojevima ispod razine gradskih bedema odnosno njihovih temelja. Prema fakturi nekih ulomaka mogli bismo zaključiti da se radi o nalazima ranijeg željeznog doba (T₄ - 1 - 6), no ipak prepuštamo ovaj sud pozvanijim na tom području.

U središnjem dijelu sjevernog poteza bedema, nasuprot istočnom uglu spomenute zgrade samoposluge otkrivena su u toku istraživanja 1973. godine gradska vrata,²⁴ (D₃), (Sl. 7) koja je na tom dijelu zidina pretpostavio već B. Gabričević i naznačio ih u svojoj idejnoj rekonstrukciji grada.²⁵ Detalji vrata koji su u

Sl. 7. Rekonstrukcija sjevernih gradskih vrata iz vremena grčke kolonije. (A. F.)

²⁴ A. FABER, o. c. 241 f. sl. 7a, 7b. Idejna rekonstrukcija vrata izvedena je prema pronađenim ulomcima, te prikazu na grčkoj steli, usp. J. WILKES, Dalmatia, London 1969/Tb 6.

²⁵ B. GABRIČEVIĆ, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, 153 f. sl. 4.

toku istraživanja otkriveni a i ulomci blokova od dovratnika omogućuju približnu rekonstrukciju tog ulaza, koji je vodio od luke na pretpostavljeni trg (agora) na sjevernoj polovici gradske površine, gdje se danas obrađuju vrtovi.

Nivo praga gradskih vrata nalazio se neposredno ispod sloja, koji je svojevremeno bagerom bio niveliran, no srećom se detalji, klesani u kamenu nisu posve uništili. Očuvana je zapadna polovica praga u cjelini dok se istočni dio vrata mogao pratiti samo u temeljima (Sl. 3). Širina ulaza iznosi 3,60 metara i to kroz čitavu jezgru bedema podjednako, bez proširenja ili suženja prolaza. Smjer ulaza je kos obzirom na liniju zida. Vrata su građena istovremeno sa temeljnom konstrukcijom bedema i nema sumnje da pripadaju grčkoj izgradnji. Ispod nivoa praga nalazilo se ponešto fragmenata gnathia keramike / dno lekitosa sa trapezastim skošenjem donjeg prstena nožice koja je nebojena, (T₂, -1) a gornji je dio lekita izvana i iznutra crno firnisiran, te rub crno firnisiranog kiliksa (T₂, -2), i ulomak kanelirane vaze viškog tipa²⁶ (T₂, -3), uz nešto sitnijih fragmenata crno firnisiranih posuda bez karakterističnih detalja. U istom sloju ispod temelja pronađena i nebojena ručka sa dijelom grla oinohoje od blijedo ružičaste fine gline, zaglađene površine ali oporog opipa pod rukom (T₄, 7). Takovih je ulomaka bilo nađeno i u ostalim sondama uz bedeme (T₄, 7-11). Ulomci ranije spomenutih prethistorijskih posuda nalaze se samo u najdubljim slojevima (T₄, 1-6).

U višim slojevima u iskopima primijećen je i ranorimski materijal prvenstveno amfore i nekoliko ulomaka sigilate, no ti su nalazi rimske keramike vrlo oskudni, barem na dionicama koje su bile zahvaćene istraživanjima.

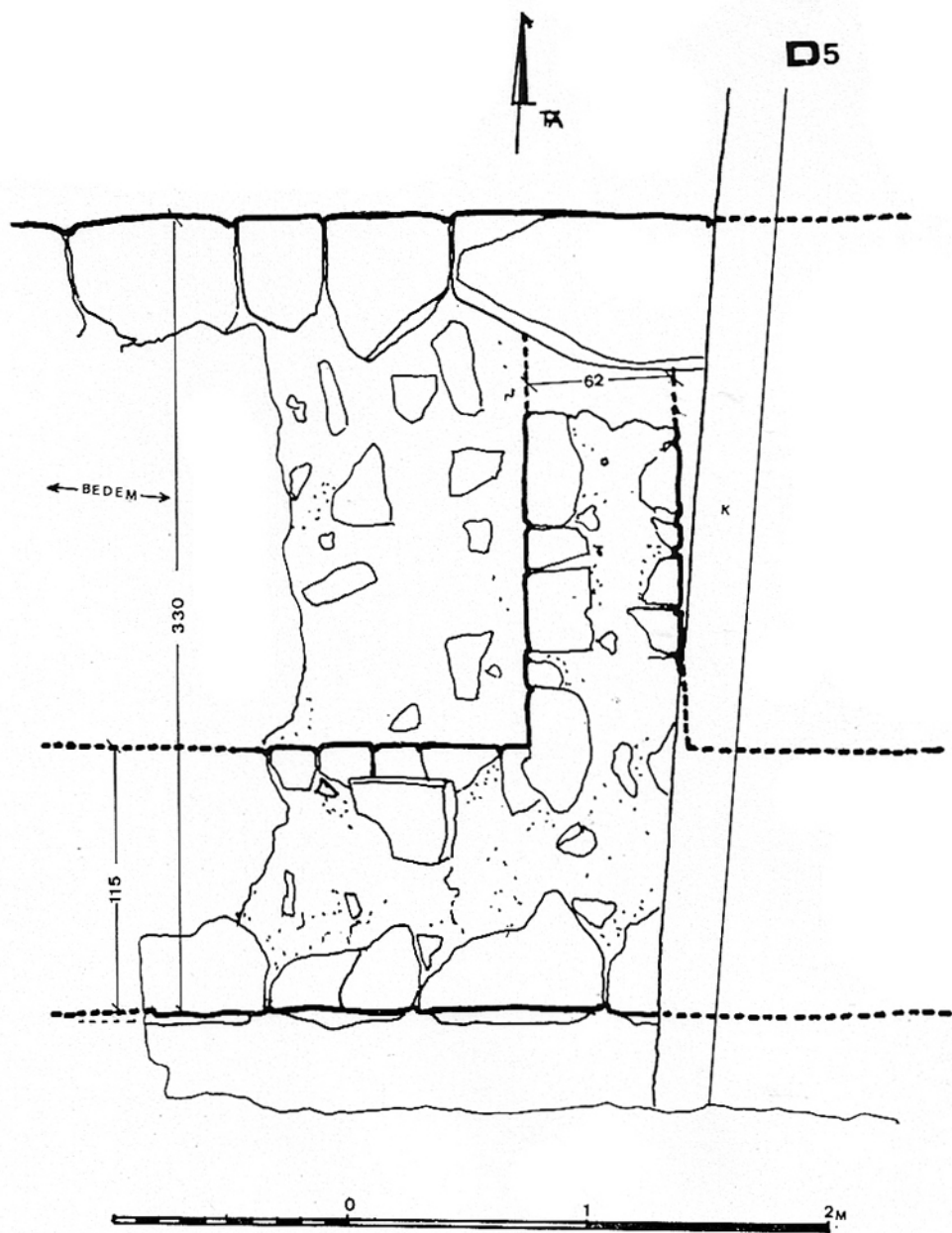
Pojava rimske keramike na tlu Stobreča podudara se sa podacima, da se grad kao luka javlja još u doba rimske dominacije.²⁷ Iznenađujuća je međutim činjenica, da se bedemi u rimsko doba ponovo obnavljaju i pojačavaju, kao što je iskopavanjima i potvrđeno.²⁸ U iskopu S III i S IV prati se adaptacija bedema s njegove unutarnje strane, u vidu pregrada (kazeta) (D₅). Te se pregrade nadovezuju direktno na vanjske blokove ranijeg grčkog bedema, koji su ostali još in situ. U prvi je čas postojala sumnja da smo u iskopavanjima naišli na zid kuće, no kako su te konstrukcije izvedene u vapnenoj žbuci a ne u suhozidu kao ostale originalne grčke dionice bedema pripisujemo ih rimskom periodu. Sveukupna širina bedema iznosi i na tim adaptiranim potezima preko 3,20 metra, što se podudara sa dimenzijama bedema kod gradskih vrata. I prag je gradskih vrata u rimsko doba popravljan i krpan sa žbukom od mljevene opeke.

Rimska adaptacija bedema ne mora biti isključivo potez nekog ponovnog učvršćivanja grada iz strateških razloga nego je možda baš na položaju koji smo istraživanjima obuhvatili, more podkopalo zidove te se iz tih razloga u rimsko doba prišlo solidnoj sanaciji zida. Napominjemo, da je upravo u spomenutom iskopu, s vanjske strane bedema konstatiran žal kao temeljni sloj i pretpostavljamo, da je ovdje more direktno oplakivalo bedem (D₆).

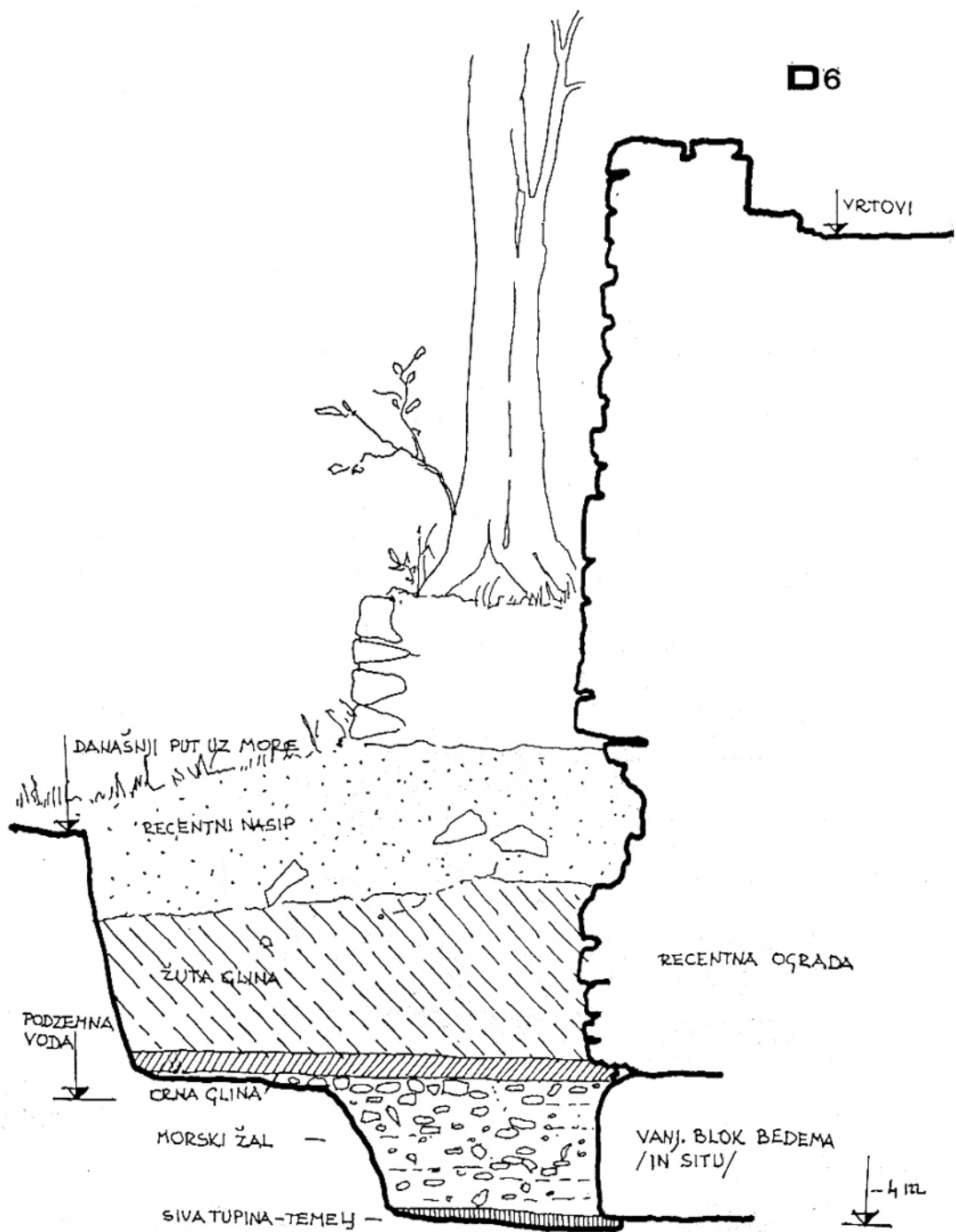
²⁶ P. LISIČAR, Cenni sulla ceramica antica, *Archaeologia Jugoslavica* XIV Beograd 1973, T XVII fig 53.

²⁷ Usp. bilj. 13/o. dj. Pronađeni su i ulomci rimskih opeka sa žigovima, usp. K. PATSC, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegowina*, 8, Wien 1902, 121-123 ff.

²⁸ Napominjemo da se bedemi sa poprečnim pojačanjima u jezgri zida (kasete) javljaju i u grčkom graditeljstvu, usp. G. LUGLI, *La tecnica edilizia romana II*, Roma 1957, T. LVII i LVIII.

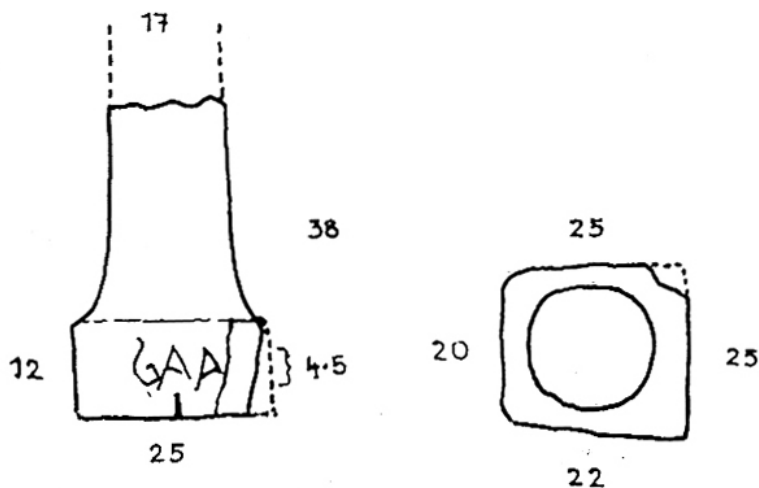

D₅ Detalj kasetirane konstrukcije — bedem izveden u žbuci, vjerojatno rimska gradnja. (A. F.)

D₆ Profil u iskopu uz bedem sa sjeverne strane uz obalni put. More je u antičko doba dopiralo do bedema. (A. F.)

Na temelju 1973. godine izvršenih iskopavanja možemo približno zacrtati konture gradskih bedema, koji su opasivali grad sa svih strana, pa i sa one strme uz južnu obalu. Tu je, u prvim istraživanjima autora, 1967. godine uočen jedan potez od tri do četiri originalno složeni blokova koji su pripadali unutarnjem plaštu bedema. Kontura fortifikacija u tom dijelu grada podudarala bi se, prema spomenutom nalazu, sa vanjskim (južnim) rubom ulice, koja se proteže u kružnom luku uz najviši, južni red kuća. Pretpostavljamo međutim, da je dio poteza istočnih bedema uništen morem sve do temelja, jer se na primjer na današnjem obalnom putu, sjeverno od kuće Blažević Nikole primjećuju tragovi antičkog mozaika. Taj detalj upućuje na pretpostavku da je linija bedema morala prolaziti istočno odavde, uz strme litice, jer je nezamislivo, da bi s obzirom na terensku konfiguraciju ovdje mogao stajati rimski objekt izvan gradskih zidina.

Sl. 8 — Cipus (ili međašni kamen) sa grčkim natpisom. (A. F.)

Na istočnoj kao i na strmoj južnoj strani grada ne pretpostavljamo gradska vrata (osim možda izlaska za nuždu), jer nema ni mogućnosti za komunikacije. Glavni je kopneni prilaz gradu, međutim morao dolaziti sa zapada, od strane Solina, uz župnu crkvu Gospe od Karmela, gdje su se na parcelama u polju nalazili antički grobovi s priložima.²⁹ Prema pričanju mještana radi se o ukopima u grobnicama. U toku naših iskopavanja otkriven je na parceli Knezović Ante, pokojnog Danijela, neposredno uz unutarnju liniju bedema, kameni cipus u vidu odlomljene kolone (Sl. 8). Na boku četvrtaste baze uklesan je natpis od tri do četiri grčka slova, a ispod natpisa nazire se upravo u osnovi spomenika vertikalni zarez. Tu negdje u vrtovima je spomenik navodno i pro-nađen ali se ne može sa sigurnošću ustvrditi mjesto prvotne njegove lokacije.

²⁹ F. BULIĆ, *Iscrizioni inedite, Epetium (Stobreč)*, *Bullettino di archeologia e storia delmata*, Split 1893, 27 f. donosi podatke o nadgrobim stelama s natpisima i grobovima s priložima keramike, prvenstveno lampice firme CRESCE, FORTIS, VIBIANI, NERI, na parcelama Perasović i Knežević. Detaljnija bibliografija o nalazima usp. skeda Arheološke karte Hrvatske, s. v. STOBREČ, u pripremi Arheološkog odjela Centra za povijesne znanosti, Zagreb.

Da li se radi o nadgrobnom spomeniku — cipusu ili pak međaškom kamenu, za sada i na ovome mjestu ne možemo donositi sud. Pretpostavljamo, da je spomenik još uvijek pohranjen kod vlasnika u Stobreču.

Uz podatke o bedemima i komunikacijama kojima smo željeli dopuniti topografsku sliku antičkog Epetiona — Epetiuma upozorili bismo još na jedan podatak bitan za naselja gradskog karaktera. Stari mještani naime spominju, da je na položaju današnjeg objekta samoposluge, negdje na zapadnom njezinom uglu, prolazio od vrha naselja spram mora zidani i nadsvođeni kanal, u koji su se djeca u ispravnom položaju mogla zavlaci. Strop je navodno bio pokriven kamenim pločama. Ovaj podatak ukazuje na gradsku kanalizaciju, a redovito je svaki antički grad sa kanalizacijom imao i vodovod. Trasu vodovoda bismo možda mogli tražiti u priobalnom uzvišenom pješačkom putu, kojim se prije desetak godina skratilo put od glavne ceste spram grada. Paralelno s obalom, počev od autoputa, proteže se naime otprilike metar visok i metar širok nasip obrasao šipražjem i nije na odmet pretpostavka, da je ovuda u antičko doba prolazila trasa vodovoda. Ovo će se pitanje naravno riješiti samo arheološkim terenskim istraživanjem.

Objavom ovog rada željeli smo potaći interes arheologa, pogotovo onih koji su tom vrlo zanimljivom naselju bliže, s nadom da će se kad tad istražiti i gradski areal,³⁰ te da se na vrijeme spase barem osnovni podaci o izgledu jedne male grčke kolonije na našem tlu.

³⁰ Istraživanja sakralnog starokršćanskog kompleksa u Stobreču poduzeo je i objavio N. CAMBI, Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču, Split 1974

THE FORTIFICATIONS OF EPETION (STOBREČ NEAR SPLIT)

Summary

Issa, the strongest Greek settlement on the Adriatic, carried on its military and commercial activity on a relatively meager economic basis of land of its own. From documents, especially the psephisma of Lumbarda, whose content probably agrees with the procedure for founding Greek colonies in general, we see a precisely measured allocation of land to the colonists, who in the new territories were faced with the fact that their arrival disturbed the land-holding relations of the autochthonous population. With the establishment of family connections between the two groups the land-possession problem was resolved naturally. Population growth, however, made food supply more difficult, especially in areas with rocky (Karst) terrain. A group of the poorest (or bravest) inhabitants again started off to seek new living opportunities. (According to Polybius, Issa founded Epetion and Tragurion.) Partly for these reasons and partly for the sake of trade, Issa wished to expand its possessions to the mainland, and did so by colonizing along the fertile Kaštela and Split plains, which later became part of the planned Salonitan territory (ager). Besides Trogir (ancient Tragurion), the site of Stobreč ancient Epetion attracted colonists, particularly, we suppose, for its good harbor (Port. Epetius according to the Peutinger Table) which is still known as the safest haven for small boats. In addition to its maritime, commercial, and finally strategic advantages, Issa could appreciate the site's fertile soil. These facts were known to the colonists in contacts with the already existing emporium on the site of the later Roman Salona.

The presence of a Greek settlement on the soil of Stobreč is confirmed by field study: still-visible parts of the ancient fortifications have been excavated to survey the stratigraphy and analyze accompanying archeological material.

The fortification of Epetion (the Greek settlement on the site of today's Stobreč) encompassed a relatively small area, ca. 250 × 170 meters, on a projecting peninsula which closed off a large shallow harbor on the southwest side. The terrain of the settlement slopes down from the south, seaward side toward the harbor, so the settlement might not have been visible from the sea. The fact that it was surrounded by the sea on three sides, however, certainly emphasizes its maritime character. Walls were erected on the narrow land-bridge leading to the plains in the direction of Solin (Salona), and are still visible along the northern shore near the harbor. We suppose that they surrounded the whole town, even parts on the steep cliff, since a part of the fortification on the south side could still be seen some ten years ago in the foundation of a garden fence. The approach route from Solin is preserved as a barely visible path in a field, along which graves have been found. The main approach presumably was by water, from the harbor. Here excavations in 1973 found the town gate, with holes for the door-posts and other details, which permit ideal reconstruction of the architecture. According to these findings the entrance was constructed simply, of even, undecorated stone blocks, with a double door 3.60 meters wide. The entrance runs slightly obliquely through the wall whose width on the northern side is 3.30 m. The core of the wall is filled with tamped clay.

The wall is built of squared stone blocks, 0.60 to 1.40 m long, of varying height: at the bottom the rows are about 80 cm high, less near the top. Anathyrosis is not very conspicuous; the joints are ideally thin, sometimes spanning more than one course with a single block, which contributed to the strength of the wall. No adhe-

sive material (except clay) was found in the original parts of the early wall. However, a test probe ca. 12 m from the city gate found an adaptation of the wall constructed in lime mortar, with reinforcements on the inner side in the form of coffer.

This part, containing Roman import material, was built later, and shows the persistence of the city into Roman times, although its significance had declined in view of the existence of nearby Salona.

Finds accompanying the walls, mostly on the inner side (the outer was washed by the sea in ancient times), indicate intensive use of Greek-made ceramics, primarily gnathia material from the 4th and 3rd centuries B. C. Fragments of lekythoi, kylikes, and oinochoae occur, as do amphora and cover fragments also of early manufacture, as well as ceramics with thin walls but of rough, unglazed sandy clay, solid in workmanship, in forms likewise of early classical manufacture.

In strata just below the foundation for the wall and along the edge of the excavation for it, several fragments of prehistoric pottery were found, some of which show characteristics of early Iron Age material.

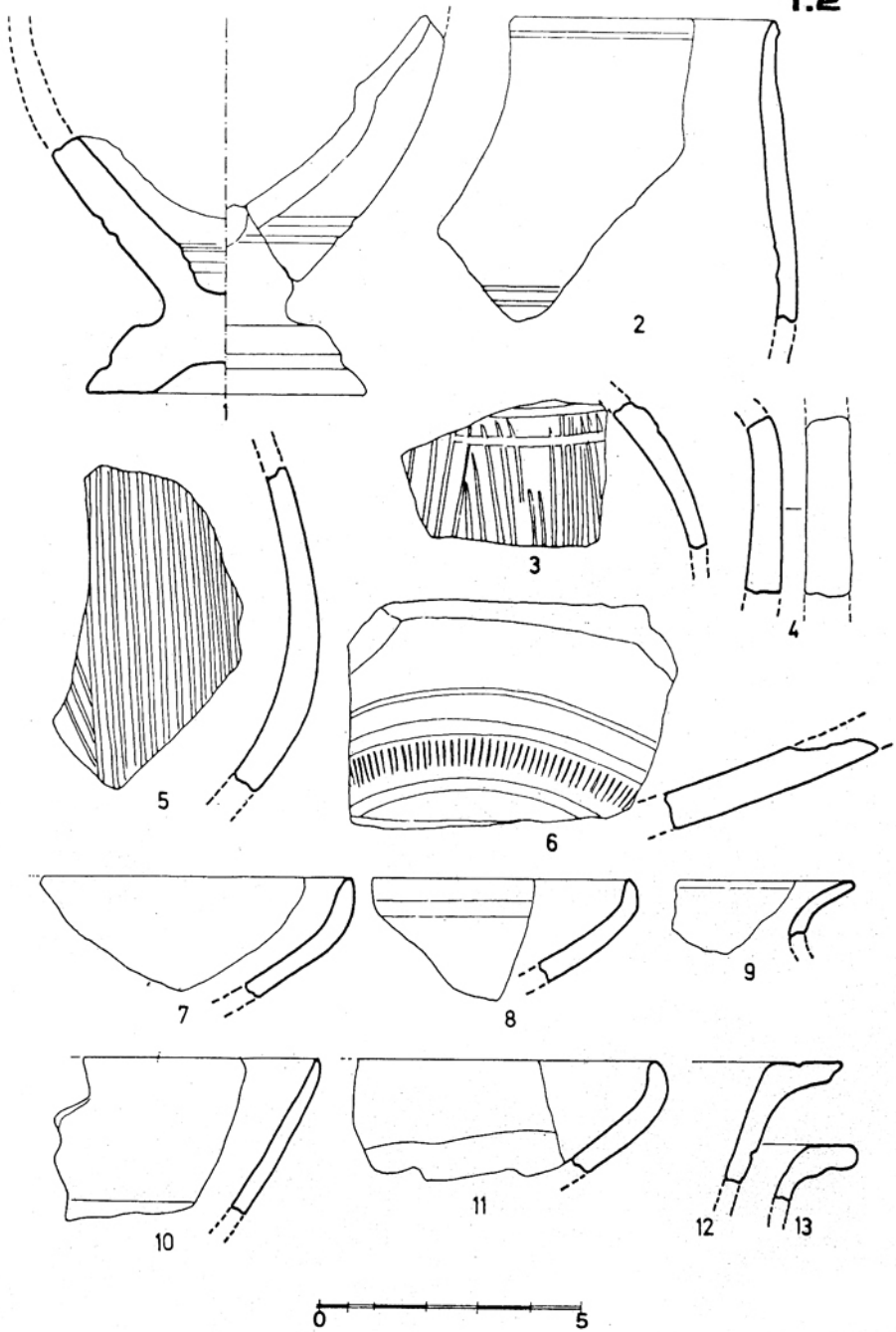
The foundings of colony of Epetion at Stobreč is dated in the 4th century by some earlier authors, while more recent studies put it in the 3rd century B. C. But since material has been found at Stobreč connected with Greek imports as early as the 4th century B. C. (a reed-figure vase), we believe the harbor was used by ancient sailors at the earliest period of navigation on the Adriatic.

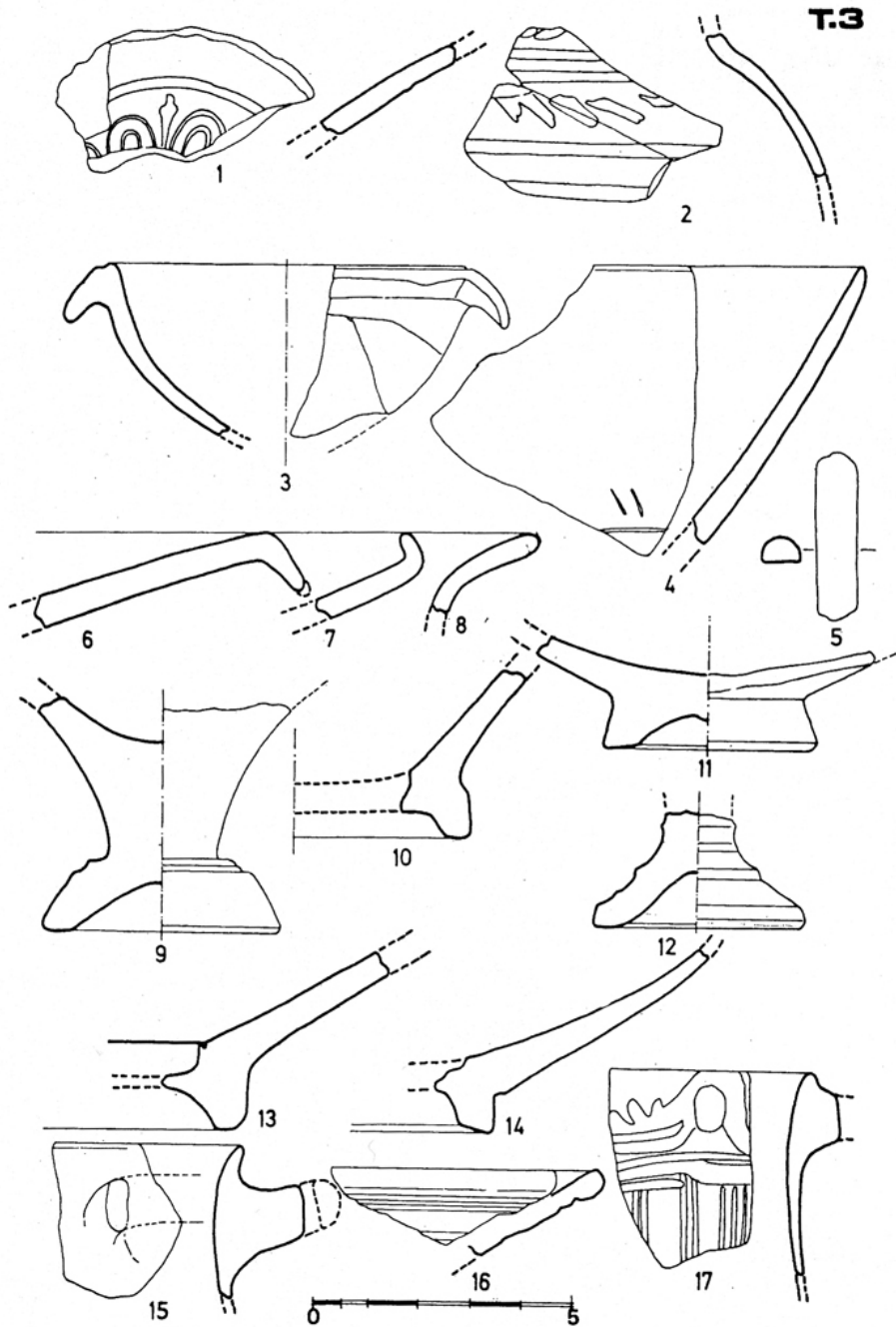
Sl. 1 — Pogled na Stobreč i luku s juga (AGE-foto Zagreb)

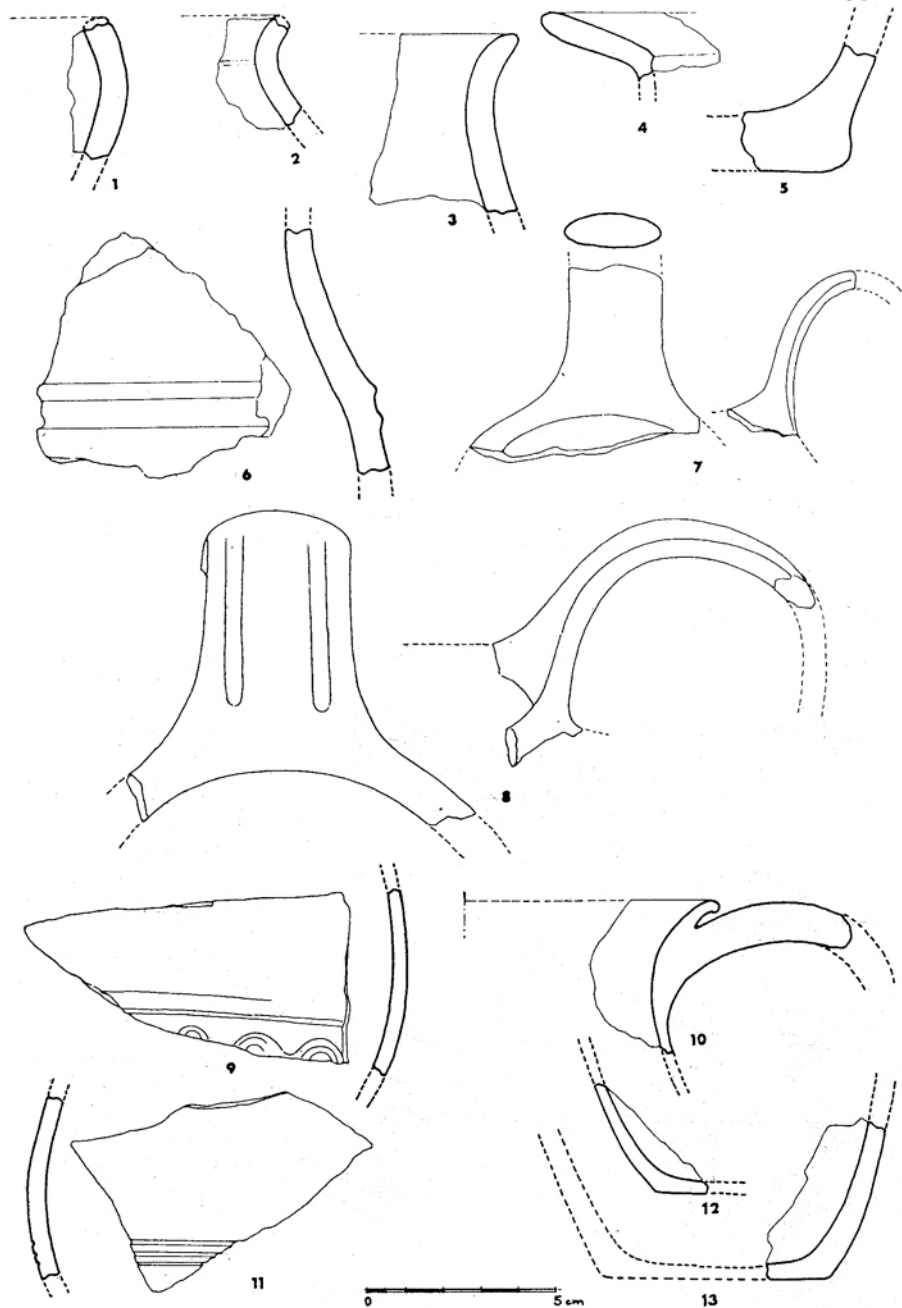
Sl. 2 — Pogled na Stobreč sa sjevera (sa kopna) (foto A. F.)

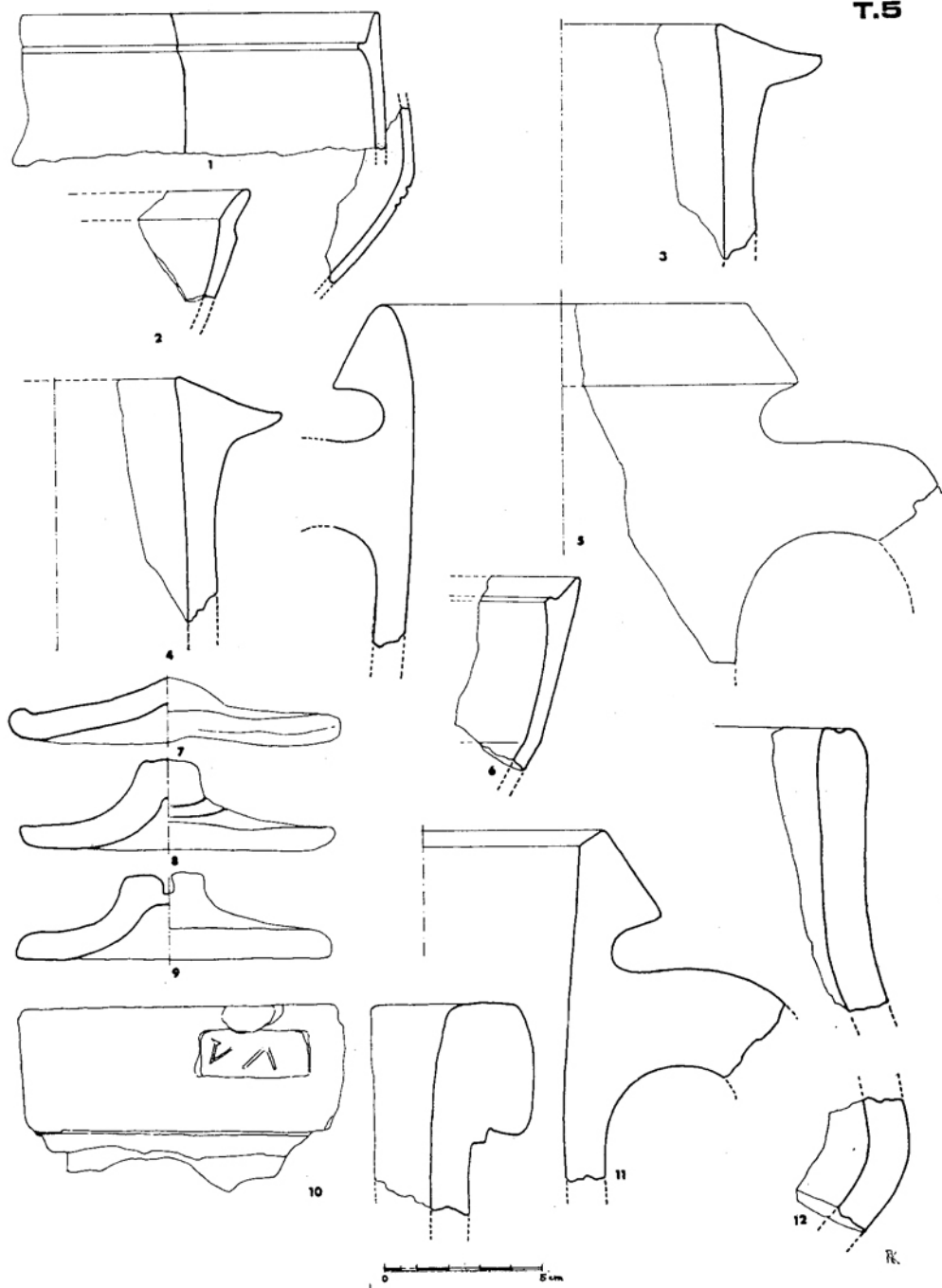
T. 2 — Grčka firnisana keramika

T. 3 — Grčka firnisana keramika

T. 4 — Predhistorijska keramika (1—6), ulomci grških oinohoja 7, 8 i 10, nefirnisane opore površine

T. 5 — Ranoantičke amfore, poklopci i krovni crijep (kupa) 12